

بررسی و شناسایی آداب نشانه‌گذاری در نسخه‌های خطی منتخب تا عصر تیموری

حمیدرضا کریمی^۱، سیدعلی اردلان جوان^۲

چکیده

تاریخ ارسال: ۹۶/۲/۳ - تاریخ پذیرش: ۹۶/۴/۲۷

هدف: پژوهش حاضر، با هدف بررسی و شناسایی آداب نشانه‌گذاری در بین نسخه‌های خطی تاریخ‌دار انجام شده است.

روش / رویکرد پژوهشی: این پژوهش از نظر هدف کاربردی است و به روش پیمایشی - تحلیلی انجام شده است. با بررسی نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی و مشورت با کارشناسان خبره این بخش، تعداد شش نسخه نفیس تاریخ دار مرتبط با دوره و موضوع مورد پژوهش از کتابخانه آستان قدس رضوی و شش نسخه تاریخ‌دار از سایر کتابخانه‌های معتبر، به روش هدفمند انتخاب و با مشاهده این نسخه‌ها، نشانه‌گذاری‌های مشترکی استخراج گردید.

یافته‌ها: با بررسی روشمند و طبقه‌بندی نشانه‌های به کار رفته در نسخه‌های خطی منتخب تا عصر تیموری، مشخص شد که نشانه «نقطه بزرگ» و نشانه «حرف ه» هرکدام با ۴۱٪ «سه نقطه مثلثی و نقطه لوزی» با ۳۴٪ استفاده، بیشترین کاربرد را در نشانه‌های تصویری دارد. در بین نشانه‌ها با حروف متن بیشترین کاربرد را «کشیدگی حروف» با فراوانی ۵۰٪، «فاصله‌گذاری» و «شنگرف نویسی» با فراوانی ۴۰٪ بیشترین کاربرد را در نسخه‌های خطی مورد پژوهش دارد. در ۷۶٪ نسخه‌های منتخب از هر دو نوع نشانه‌ها استفاده شده است. **نتیجه‌گیری:** یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد نشانه‌گذاری در نسخه‌های خطی به دو صورت «نشانه‌های تصویری» و «نشانه‌ها با حروف متن نسخه» انجام می‌شده است.

۱. کارشناسی ارشد ایران‌شناسی، گرایش اصول نسخه‌شناسی و مرمت نسخه‌های خطی و نسخه‌آرایی دانشگاه

بین‌المللی امام رضا(ع). hamidkarimi888@gmail.com

۲. استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بین‌المللی امام رضا(ع). dr.ardalanjavan@gmail.com

کاربرد تمام این نشانه‌ها، تمایز و جداکنندگی است. در بیشتر نسخه‌های خطی از هر دو نوع نشانه استفاده شده است.
کلیدواژه‌ها: علائم سجاوندی، نشانه‌گذاری در نسخه‌های خطی، نشانه‌های نگارشی، دوره تیموری، کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

مقدمه

در نگارش نسخه‌های خطی که میراث مکتوب گذشتگان ماست، آداب خاصی وجود داشته است. یکی از این آداب، نشانه‌گذاری در هنگام نگارش بوده است. چگونگی ظهور این نشانه‌های نگارشی در متون عربی و فارسی، از موضوعاتی است که در زبان‌شناسی کمتر به آن پرداخته شده است. همچنین مجهولات فراوانی برای این موضوع وجود دارد که نیازمند پژوهش‌های اساسی برای طرح هر سؤال از این موضوع است. در پژوهش حاضر با مراجعه به اصل نسخه‌های خطی منتخب تا دوره تیموری به صورت روشمند، متغیرهای پژوهش تجزیه و تحلیل شد تا تصویر بهتری را پیش روی چشم مخاطبان برای شناخت نوع و فراوانی کاربرد نشانه‌های نگارشی در نسخه‌های خطی قرار دهد.

نخستین کتابت‌های کاتبان در سرزمین‌های اسلامی به زبان عربی است. بنابراین در این پژوهش چند برگ از نسخه‌های عربی قرون اولیه اسلامی و چند نسخه منتخب به زبان عربی و فارسی موجود در کتابخانه، موزه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی و دیگر کتابخانه‌های بزرگ، بررسی می‌شود.

با انجام این پژوهش و پاسخ به پرسش‌های مطرح شده، مجهولات فراوان دیگری در این زمینه مطرح می‌شود که پاسخ به آنها به دلیل گستردگی آن، در این پژوهش میسر نیست. امید است این پژوهش مقدمه‌ای برای شروع پژوهش‌های کاربردی دیگر در این زمینه باشد.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

در بررسی پیشینه موضوع مورد بررسی آثاری وجود دارد که تنها به صورت فرعی و

جنبی به این موضوع پرداخته است. این آثار را می‌توان به دو مقوله تقسیم کرد: آثاری که به بیان تاریخچه نشانه‌گذاری در آثار ادبی پرداخته‌اند و آثاری که با مراجعه مستقیم به نسخه‌های خطی تجزیه و تحلیل شده نگاشته شده‌اند.

در این پژوهش تنها مقوله دوم که عینی‌تر و عملی‌تر است، مدنظر است.

درباره تاریخچه نشانه‌گذاری در سنت خط عربی از جمله نگاشته‌هایی که موجود است، به قلم علی بن خلف کاتب (د. ۴۵۵ ق) منشی صاحب سبک در فنّ مراسله‌نویسی است و از رساله او، مواد البیان (از منابع صبح الاعشی قلقشندی، د. ۸۲۱ ق) برگرفته شده است. نویسنده، در این رساله، به فنّ منشیگری و اهمیت و جایگاه والای آن و به بلاغت و فنّ انشاء، قواعد و قوانین آن می‌پردازد. در واقع، آن‌گونه که قلقشندی می‌گوید، به نظر می‌رسد کاتبان به کوچک‌ترین جزئیات در ساماندهی نوشتار توجه داشته‌اند. نظر کاتبان درباره روش تفکیک قسمت‌های غیرشنگرفی متفاوت است. نسخه‌برداران برای جداسازی دو فصل از دایره استفاده می‌کنند، در حالی که کاتبان، میان فصول و نیز اجزای یک فصل فاصله می‌گذارند؛ با این تفاوت که فاصله جداکننده فصول به اندازه سرانگشت شست و فاصله جداکننده میان اجزای آن به اندازه سرانگشت کوچک است (قلقشندی، ۸۲۱ ق: ۱۴۴).

محمد بن ابی یزید طیفور، ملقب به شمس‌الدین و مکتبی به ابوالفضل السجاولدی القاری، در قرن ششم ه.ق، از دیگر افرادی است که در زمینه نشانه‌گذاری در متون کهن تأثیرگذار بوده است. سجاولدی برای راهنمایی قاریان نخستین نشانه‌ها را در نگارش قرآن به کار برد. با همین انگیزه کاتبان اروپایی کتاب مقدس، در سده‌های میانه نشانه‌هایی را به کار می‌بردند.

«سجاولدی نخستین کسی است که نشانه‌های هفتگانه وقف را به کار برده و از این رو این نشانه‌ها سجاولدی خوانده شده و قرآن‌هایی را که این نشانه‌ها در آنها به کار رود «قرآن سجاولدی» خوانند.» (دانش پژوه و منزوی، ۱۳۴۰: ۲۴۲)

در فرهنگ‌های لغت درباره سجاولدی چنین نگاشته شده است:

«سجاوندی/sajāvandi/»

۱- (اسم، صفت نسبی) (ادبی) علایمی که در نقطه‌گذاری متون به کار می‌رود.
۲- صفت نسبی، منسوب به سجاوند، ناحیه و کوهی در نزدیکی سیستان [قدیمی] از مردم سجاوند.

۳- (اسم مصدر) [قدیمی] نقش‌ونگار کردن در صفحه کتاب با آب زر و شن‌گرف.
نشانه‌های سجاوندی از این قرار است:

۱. م: علامت وقف لازم؛ ۲. ط: علامت وقف مطلق؛ ۳. ج: علامت وقف جایز؛ ۴. ز: علامت وقف مجوز؛ ۵. ص: علامت وقف مرخص؛ ۶. لا: علامت وقف ممنوع.
نشانه‌های سجاوندی یا سگاوندی (واژه سگاوندی «تازی شده آن سجاوندی» از نام ابوالفضل سجاوندی گرفته شده است) نشانه‌هایی است که برای روشن کردن معنی و مشخص کردن آغاز و انجام عبارت‌ها و جمله‌ها و بندها در نگارش به کار می‌رود. «(سجاوندی در فرهنگ فارسی عمید، ۱۳۸۹).

«سجاوندی. [س و] (اخ) محمد بن ابی‌یزید طیفور ملقب به شمس‌الدین و مکتبی به ابوالفضل السجاوندی القاری، متوفی ۵۶۰ ه. ق. او راست:

۱- «الوقف و الابتداء» که هفت گونه وقف را می‌شناساند.

۲- «الموجز» که پنج گونه را در بردارد.

۳- «عین المعانی فی تفسیر سبع المثانی.» (سجاوندی در لغت‌نامه دهخدا، ۱۳۳۷:

۱۱۸۸۳)

«چرا به این علائم «نشانه‌های نقطه‌گذاری» یا «نشانه‌های سجاوندی» می‌گویند؟ علت آن است که در بعضی از این علائم، نقطه (.) به کار رفته است. از این رو، به آنها «نشانه‌های نقطه‌گذاری» می‌گویند؛ مثلاً در شش نشانه از علایم بیست‌گانه‌ای که برشمردیم، نقطه وجود دارد. اما اینکه به آنها «سجاوندی» می‌گویند دلیلش این است که مخترع این نشانه‌ها، اهل «سجاوند» (از محله‌های غزنین) بوده است. علامه قزوینی در این باره می‌نویسد: این اصطلاح «سجاوندی» فقط در ایران و سایر بلاد شرقی ممالک

اسلامی معمول شده بود و هنوز دوام دارد، چون مخترع این علامات و رموز، از اهل سجاوند از محال (محل‌های) غزنین - یکی از شرقی‌ترین بلاد اسلام است. بوده است. (افشار و قزوینی، ۱۳۴۷: ۷۱).

دو پایپروس شناس به نام‌های «آدولف گروهمان»^۱ و «نبیا ابوت»^۲ درباره نشانه‌گذاری در نسخه‌های عربی پژوهش‌هایی را انجام داده‌اند. «آدولف گروهمان» در تحول مطالعات پایپروس‌شناسی و کهن خط‌شناسی عربی سهم بسیار دارد. او سال‌ها به کندوکاو در چندین مجموعه پایپروس عربی مشغول بود. او همه نشانه‌گذاری‌های پایپروس عربی را استخراج کرد. او ۳۶ نشانه مختلف را از شصت سند قدیمی نشانه‌گذاری شده استخراج کرد. یکی از این‌ها، روی چرم، یکی بر روی پوست کاغذی، یکی هم بر روی کاغذ و بقیه روی پایپروس نوشته شده بود. این ۳۶ نشانه بر اساس نوع متن، به دو گروه تقسیم شد: گروه اول نامه‌ها و اسناد دیوانی و نامه‌های خصوصی و گروه دوم متن‌های ادبی بود. سیزده نشانه در گروه اول قرار گرفتند و ۲۳ نشانه دیگر در گروه دوم.^۳

(Grohmann, 1952, pp: 90-93^۴ و (Grohmann a. , 1924. P:61))

«نبیا ابوت» که نامش با مجموعه‌های پایپروس عربی انجمن شرقی دانشگاه شیکاگو درآمیخته است، توانست در تعداد محدودی از سندهای مورد مطالعه خود وجود یا فقدان علائم نشانه‌گذاری را در کتابی سه جلدی که در این زمینه نوشته است، نشان دهد. او کوشید شکل دقیق نشانه‌های به‌کاررفته در هر یک از اسناد و کارکرد آنها را به دقت توصیف کند. (Abbot, 1957)

مطالعه نظام‌مند در نشانه‌گذاری نسخه‌های خط عربی، حتی برای یک نسخه انجام نشده است. «گروهمان» و «ابوت» نخستین پژوهشگرانی هستند که به این مسئله علاقه

1. Grohmann.

2. Nabia Abbot.

3. From the world of Arabic papyri.

4. Allgemeine Einführung in die arabischen papyri.

نشان داده و توجه دیگر پژوهشگران را به آن موضوع جلب کرده‌اند. از جمله نگاشته‌های معاصران ایرانی که دربارهٔ نشانه‌گذاری در نسخه‌های خطی و اهمیت آن موجود است، می‌توان به نگاشته‌های زیر اشاره کرد:

رایج‌ترین شیوهٔ نگارش عنوان‌ها و سرفصل‌ها، نگارش آنها به رنگی جز رنگ متن و یا با اندازه‌ای متفاوت از قلم متن بوده است. کاتبان برای این کار در زمان نگارش متن، هرکجا به این عناوین برخورد می‌کردند جای آن را - به اندازه مورد نیاز - خالی می‌گذاشتند تا بعداً به رنگ یا قلمی دیگر بنویسند. (صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۰: ۷۳)

«از علایمی که در نسخه‌های خطی کم‌وبیش دیده می‌شود، مسئله نقطه‌گذاری و علامت‌هایی است که در گذشته نسخه‌نویسان به غرض نمودن جدایی مصراع‌ها، برخی از حالات اضافی کلمات و پایان فصول، و گاهی انجامه‌های پاره عبارات در کتابت و نسخه‌نویسی رعایت می‌کرده‌اند.» (مایل هروی، ۱۳۶۹: ۵۳)

«متن‌ها مکتوب می‌شوند تا بر اساس قواعد و قراردادهای خواننده شوند. همان‌گونه که برای خط، قاعدهٔ نوشتن وجود دارد، هر قاعدهٔ نوشتن نیازمند دقت و به‌کارگیری نشانه‌های ترسیمی است تا بتواند همچون رمزی مشخص برای کاربرانش به کار آید. نشانه‌گذاری سخنورانه، برای متون شفاهی کاربرد دارد. نشانه‌گذاری نوشته، برای نظم نگارش کاربرد دارد. اما این نشانه‌گذاری گفتار مکتوب را سازماندهی می‌کند، فهم سخن را آسان می‌کند و ابهام آن را رفع می‌نماید.» (مرعشی و جواهری، ۱۳۹۴: ۷۷-۱۱۸)

«هرچند عده‌ای از معاصران پنداشته‌اند که نقطه‌گذاری و علامت‌هایی که خواندن نگاشته‌ای را آسان‌تر می‌کند، در روزگار ما توسط اروپاییان وضع شده است، ولی این پندار، یکدست پذیرفته نیست، زیرا با آنکه صورت کامل آن به روزگار ما عنوان و اعمال شده، ولی توجه بشر به نقطه‌گذاری پیشینهٔ طولانی دارد و می‌توان گفت که از اوایی که بشر اندیشه‌هایش را با خطوط الفبایی و آوانگاره نویسانیده، در حدی - هرچند ابتدایی - از علایمی که نوشته‌اش را آسان کند، بهره می‌برده است (مایل هروی، ۱۳۶۹: ۵۳-۵۷).

ادیب سلطانی بیان می‌کند: «با بررسی متون کهن می‌توان به گذشته و شیوه‌های فرهنگی آن دوران پی‌برد که تنها راه آن، مطالعه و بررسی دقیق علامت‌های نشانه‌گذاری در ارتباط با مسائل عملی و نظری زبان، دستور و خط فارسی و به‌ویژه چاپ فارسی و پیشرفت‌های تکنیکی جدید است.» (ادیب سلطانی، ۱۳۶۵: ۶۹-۷۱).

با توجه به مسئله پژوهش و همچنین مطالب ذکرشده در مبانی نظری، هدف اصلی پژوهش حاضر، بررسی و شناسایی آداب نشانه‌گذاری در نسخه‌های خطی منتخب تاریخ‌دار و مستند تا عصر تیموری است تا زمینه‌ای را برای شناسایی روند تکامل نشانه‌گذاری در نسخه‌های خطی فراهم آورد. در این بین، اطلاعات لازم را برای نسخه‌شناسان و زبان‌شناسان که مخاطبان این پژوهش می‌باشند، فراهم سازد. سایر هدف‌های فرعی پژوهش عبارتند از:

- شناسایی انواع نشانه‌گذاری در نسخ خطی منتخب تا دوره تیموری.
 - تعیین نوع کاربرد نشانه‌ها و میزان کاربرد آنها در نسخه‌های خطی تا عصر تیموری.
 - میزان اشتراک نشانه‌ها در نسخه‌های خطی تا عصر تیموری.
- در راستای دستیابی به این هدف‌ها، پرسش‌های زیر مطرح گردید:
- ۱- چه نوع نشانه‌هایی در نسخه‌های خطی تا عصر تیموری به کار می‌رفته است؟
 - ۲- میزان کاربرد و نوع کاربرد نشانه‌ها چگونه بوده است؟
 - ۳- میزان اشتراک نشانه‌گذاری در منابع مورد پژوهش کدام است؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع کاربردی است و برای بررسی نشانه‌گذاری در نسخه‌های خطی منتخب تا عصر تیموری، از روش پیمایشی استفاده کرده است. جامعه مورد بررسی پس از مشورت با متخصصان نسخه‌شناسی تعداد ۶ عدد نسخه خطی مربوط به کتابخانه آستان قدس رضوی است و ۶ عدد نسخه خطی موجود در کتابخانه‌های معتبر دنیا که دارای بیشترین ویژگی‌های نشانه‌گذاری در نسخه‌های خطی بودند، به روش هدفمند

انتخاب شد. سپس با مشاهده نمونه‌های مورد بررسی، نشانه‌های به‌کاررفته در متن این نسخه‌ها، استخراج گردید و تحلیل یافته‌ها از طریق توصیف داده‌ها و آمار آن صورت گرفت.

یافته‌های پژوهش

پرسش اول پژوهش: چه نوع نشانه‌هایی در نسخه‌های خطی تا عصر تیموری به کار می‌رفته است؟

برای پاسخ به این پرسش ابتدا باید نسخه‌های منتخب تا عصر تیموری را مشخص کرد. برای این کار با مشورت خبرگان حوزه نسخه‌شناسی، نسخه‌های معتبر و تاریخ‌دار را از کتابخانه‌های معتبر فهرست نموده و مشخصات آنها در جدول ۱ آورده شده است. اولین کتابت‌های انجام شده در سرزمین‌های اسلامی که ایران نیز شامل آنهاست، قرآن‌ها هستند. بنابراین، نشانه‌های نگارشی به‌کاررفته در کتابت‌های پس از قرآن، به‌طورقطع تأثیرگرفته از آن است. پس از قرآن کتاب‌های حدیث و نقل حدیث، در سرزمین‌های اسلامی مورد توجه قرار گرفت. نشانه‌گذاری در این متون به خاطر امانت در نقل قول نزد کاتب اهمیت زیادی داشت زیرا با نشانه‌گذاری ناصحیح، معنی و مفهوم جمله نیز تغییر می‌کرد. از قرن‌های یک و دو ه. ق به جز مصحف‌های قرآنی، دست‌نوشته‌ای تاکنون ثبت نشده است. بنابراین، اولین نسخه‌های مورد بررسی از قرن سه و چهار هجری به بعد است.

جدول ۱. نسخه‌های منتخب برای پژوهش

نسخه	شماره نسخه مورد بررسی								مشخصات			
	نسخه ۱۲	نسخه ۱۱	نسخه ۱۰	نسخه ۹	نسخه ۸	نسخه ۷	نسخه ۶	نسخه ۵				
سامی فی الاسامی	روضه المجمعین	دیوان الشریف الرضی	روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن	النجاه	الاینبیه عن حقایق الادویه؛ روضة الامس و منعمه النفس	مجمع الاقوال فی الحكم و الامثال	هدایه المتعلمین فی الطب	الکامل فی معرفه ضغفاه المحدثین و علل الحدیث	کتاب الضمان عین	المدخل الكبير فی علم الحکام النجوم.	مسائل ابن خنبل	عذران نسخه
میدانی، احمد بن محمد	شه مردان بن ابوالخیرزازی	ابوالحسن، محمد بن طاهر	جمال الدین ابوالفتح	ابن سینا	ابونصرتوفیق بن علی هروی	احمد بن احمد بن احمد الدمانسی السیواسی	ابوبکر ربیع بن احمد اخوی بخاری	ابن عدی	ابو هلال عسکری	ابومعشر بلخی	اسحاق بن ابراهیم بن هانی النیشابوری	تألیف
۲۳۸۵۰	۱۲۰۱۰	۷۶۵۸	۱۳۳۷	۹۲۳	۱۱۵۶۷۵۶۵	—	۱	۹۶	۱۳۳۵	۹۴۸	۳۳۴	شماره ثبت
کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی	کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی	کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی	کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی	کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی	کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی	کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی	چاپ ۱۳۷۱ شمسی دانشگاه فردوسی مشهد	کتابخانه ملی قاهره	کتابخانه کوپرولو استانبول	کتابخانه کوپرولو استانبول	کتابخانه ملی دمشق	محل نگهداری
قرن ۵	۴۲۶ قمری	۵۱۵ قمری	۵۵۴ قمری	۵۲۴ قمری	۴۶۵ قمری	۶۹۳ قمری	۴۷۸ قمری	۵۲۳ قمری	۳۹۴ قمری	۳۲۷ قمری	۲۶۶ قمری	قرن کتابت

پس از مشخص شدن نسخه‌های منتخب، با کنکاش در تصاویر نسخه‌ها نشانه‌هایی استخراج شد که در جدول ۲ نشان داده شده است.

جدول ۲. نوع نشانه‌های به‌کاررفته در نسخه‌های موردپژوهش

نسخه	نسخه ۱	نسخه ۲	نسخه ۳	نسخه ۴	نسخه ۵	نسخه ۶	نسخه ۷	نسخه ۸	نسخه ۹	نسخه ۱۰	نسخه ۱۱	نسخه ۱۲	نشانه	رنگ
-	-	-	-	-	*	-	-	-	-	-	-	-	قطره	تصویری
*	-	*	-	-	*	*	*	*	-	-	-	-	نقطه بزرگ	
*	-	-	-	-	*	-	*	-	-	-	*	-	سه نقطه مثلث و نقطه لوزی	
-	-	-	-	-	-	*	-	-	-	-	-	-	سه قطره مثلثی	
-	-	-	-	-	*	-	-	-	-	-	-	-	دایره خالی	
-	-	-	-	-	*	*	-	-	-	-	-	-	دایره منقوط	
-	-	-	-	-	*	-	-	-	-	-	-	-	دایره مخلوط	
-	-	-	*	-	*	-	*	-	-	-	-	-	مد کشیده روی حروف	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	*	-	-	نیم دایره نقطه وسط	
*	-	-	-	-	*	-	-	-	-	-	-	-	دو دایره هم‌مرکز	
-	-	-	-	-	*	-	-	-	-	-	-	-	دو دایره هم‌مرکز با نقطه در وسط	
-	-	-	-	-	*	-	-	-	-	-	-	-	سه دایره متوالی	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	*	-	دایره با حرف ح	
-	-	*	-	*	-	*	-	*	*	*	*	*	حرف ه	
-	-	-	-	-	*	-	*	-	*	*	-	-	حروف الف و هـ	
-	-	-	-	-	*	-	-	-	-	-	-	-	کلمه انتهی	
*	-	-	-	*	-	-	-	-	*	-	-	-	درشت‌نویسی حروف	
*	*	*	*	-	*	-	-	-	-	-	-	-	شنگرف‌نویسی حروف	
*	*	-	-	*	-	*	*	-	-	-	-	-	فاصله‌گذاری بین حروف	
*	*	*	-	*	*	-	-	-	-	-	-	*	کشیدگی حروف	

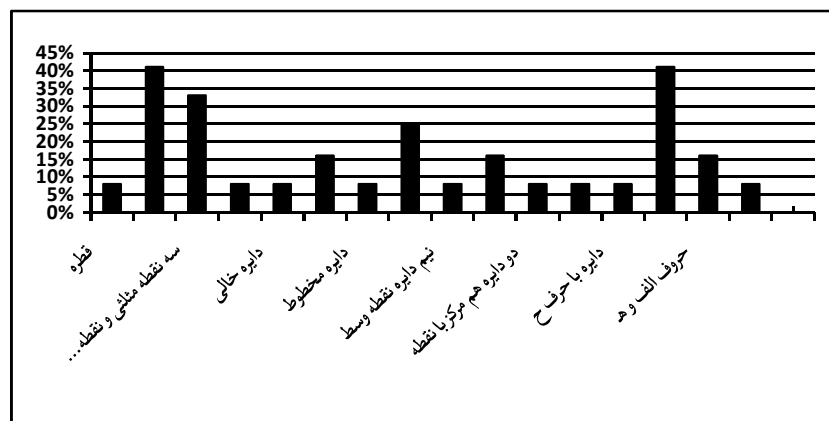
یافته‌های جدول ۱ نشان می‌دهد نشانه‌های به‌کاررفته در نسخه‌های خطی منتخب را می‌توان به دو گروه نشانه‌های تصویری و نشانه‌ها با حروف متن نسخه، تقسیم‌بندی کرد. نشانه‌ها با حروف متن با استفاده از تغییر در اندازه، رنگ، کشیدگی و فاصله‌انداختن بین حروف و کلمات نسخه ایجاد شده است. (تصویر ۱)

تصویر ۱. نمونه نشانه‌های به‌کاررفته در نسخه برگردان *الابته عن حقایق*

الادویه؛ روضة الانس و منفعة النفس، (۱۳۸۷)

پرسش دوم پژوهش: میزان کاربرد و نوع کاربرد نشانه‌ها چگونه بوده است؟
برای پاسخ به این پرسش با توجه به یافته‌های جدول ۲، نمودارهای زیر را می‌توان ترسیم کرد.

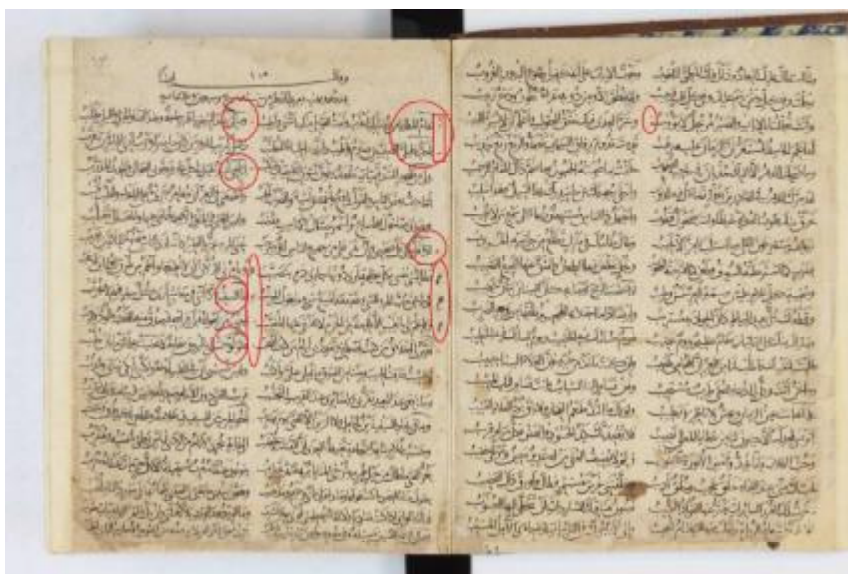

نمودار ۱. درصد فراوانی میزان کاربرد نشانه‌های تصویری

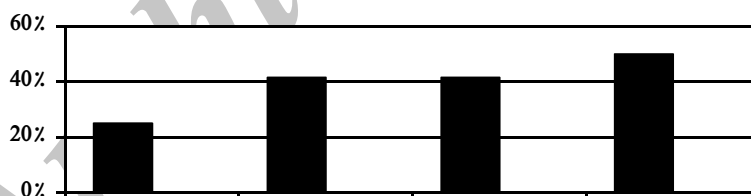
با توجه به یافته‌های نمودار ۱ می‌توان چنین استنباط کرد که بیشترین میزان کاربرد در نشانه‌های تصویری، نشانه «نقطه بزرگ» و نشانه حرف «ه» هر کدام با ۴۱٪ استفاده در نسخه‌های مورد پژوهش است. پس از آن «سه نقطه مثلثی و نقطه لوزی» با ۳۴٪ استفاده، بیشترین کاربرد را در نشانه‌های تصویری دارد. «مدّ کشیده» در رتبه سوم استفاده از نشانه‌های تصویری قرار دارد. این نشانه بیشتر در اول جمله بر بالای اولین کلمه یا بر روی اعدادی که به حروف نوشته شده و یا بر روی یک اسم خاص گذاشته می‌شود و کاربرد متمایز کردن یک قسمت از متن را دارد. (رک. تصویر ۱. برگ پشت، سطر ۱۲) پس از آن «دایره منقوط»، «دو دایره هم مرکز» و «حرف الف و ه» بیشترین کاربرد را بین نشانه‌های تصویری دارند.

با بررسی نسخه‌های مورد پژوهش می‌توان چنین استنباط کرد که کاربرد تمام این نشانه‌ها، تمایز و جداکنندگی است. نقش جداکنندگی در این نشانه‌ها با توجه به جایگاه هر نشانه در متن متفاوت است. برای مثال، گاهی یک نشانه تصویری دو جمله را از یکدیگر جدا و گاهی دو مصرع و یا دو بیت را از هم متمایز می‌کند (تصویر ۲). در مواردی هم این نشانه‌ها برای تمایز و جدا کردن یک پاراگراف و یک متن به کار می‌روند که در این

مورد نشانه «انتهی» مختص این کاربرد است.

تصویر ۲. نشانه‌های تصویری به‌کاررفته در نسخه شماره ۷۶۵۸ کتابخانه آستان قدس رضوی و نقش جداکنندگی و تمایز این نشانه‌ها

نمودار ۲. درصد فراوانی میزان کاربرد نشانه‌ها با حروف متن

با توجه به یافته‌های نمودار ۲ می‌توان چنین استنباط کرد که در بین نشانه‌ها با حروف متن بیشترین کاربرد را «کشیدگی حروف» با فراوانی ۵۰٪ دارد. پس از آن «فاصله‌گذاری» و

«شنگرف نویسی» با فراوانی ۴۰٪ بیشترین کاربرد را در نسخه‌های خطی مورد پژوهش دارد. «درشت نویسی» با فراوانی ۲۶٪ کمترین میزان کاربرد در بین نشانه‌ها با حروف متن را داراست.

با بررسی در تصاویر نسخه‌های مورد پژوهش چنین استنباط شد که نقش این نشانه‌ها در نسخه‌های خطی نیز جدا کردن و متمایز ساختن است. جداکنندگی در این نشانه‌ها بیشتر از نوع جدا کردن فصل‌ها و باب‌ها، جدا کردن پاراگراف و شروع پاراگراف بعدی و گاهی شمارش بندهای یک متن است. (تصویر ۳ و ۴)

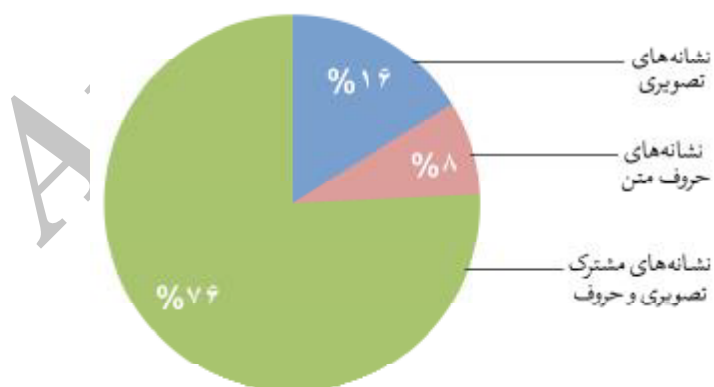

تصویر ۳. درشت نویسی سرفصل‌ها و فاصله‌گذاری در متن برای جداسازی، در نسخه «النجاه» قرن ششم هجری، نسخه ۹۲۳ موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی

تصویر ۴. شماره‌گذاری متن با ترتیب حروف الفبایی به صورت شنگرف و درشت، در نسخه شماره ۲۳۸۵۰ موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی

پرسش سوم پژوهش: میزان اشتراک نشانه‌گذاری در منابع مورد پژوهش کدام است؟
برای پاسخ به این پرسش باید اشتراک‌های موجود در جدول ۱ را با رسم نمودار مشخص کرد.

نمودار ۳. درصد فراوانی اشتراک‌های نشانه‌گذاری در نسخه‌های منتخب

با توجه به یافته‌های نمودار ۳ می‌توان چنین استنباط کرد که در ۷۶٪ نسخه‌های منتخب از هر دو نوع نشانه‌ها استفاده شده است. نسخه‌های بدون نشانه‌های حروفی ۱۶٪ و نسخه‌های بدون نشانه‌های تصویری ۸٪ را داراست.

نتیجه‌گیری

- چنان‌که «مایل هروی» (۱۳۶۹) درباره‌ی نشانه‌های تصویری مورد استفاده در نسخه‌های خطی بیان داشته است، بیشترین استفاده از نشانه‌های تصویری مربوط به نقطه‌گذاری است. با بررسی یافته‌های این پژوهش چنین استنباط می‌شود که علاوه بر نقطه‌گذاری، نشانه «حرف ه» (۴۱٪ منابع مورد پژوهش) نیز مورد استفاده فراوان برای نشانه‌گذاری در نسخه‌های خطی بوده است. ترکیب نقطه مانند «سه نقطه مثلثی و نقطه لوزی» (۳۴٪ منابع مورد پژوهش) نیز یکی دیگر از پرستفاده‌ترین نشانه‌های مشترک در بین نسخه‌های خطی است.

- چنان‌که «قلقشندی» (۸۲۱ هـ. ق) و «صفری آق قلعه» (۱۳۹۰) بیان داشته‌اند، رایج‌ترین شیوه برای نشانه‌ها با متن حروف نسخه، شنگرف نویسی و رنگه نویسی بوده است. با بررسی نتایج این پژوهش چنین استنباط می‌شود که رایج‌ترین شیوه در این نشانه‌گذاری استفاده از «کشیدگی حروف متن» (۵۰٪ منابع مورد پژوهش) است. استفاده متفاوت کاتبان و نسخه‌برداران از «فاصله بین حروف» و «شنگرف نویسی» با توجه به گفته قلقشندی (۸۲۱ هـ. ق) این دو نشانه، هرکدام با ۴۱٪ استفاده در منابع مورد پژوهش در یک رتبه استفاده قرار دارند.

- با بررسی یافته‌های این پژوهش چنین استنباط می‌شود کاربرد تمام نشانه‌های به کاررفته در نسخه‌های خطی، تمایز و جداکنندگی است. در نسخه‌های خطی از هر دو نشانه‌گذاری تصویری و حروفی استفاده می‌شده است؛ چنان‌که در ۷۶٪ منابع مورد پژوهش از هر دو نشانه استفاده شده است.

با توجه به یافته‌ها و نتایج به دست آمده از پژوهش حاضر و از آنجاکه مطالعات

پژوهشی در حوزه بررسی نشانه‌گذاری در نسخه‌های خطی سایر ادوار صورت نگرفته است، موارد زیر برای گسترش هر چه بیشتر دانش موجود در این زمینه پیشنهاد می‌شود:

- ریشه‌یابی نشانه‌های تصویری و حروفی مشترک در نسخه‌های خطی با نسخه‌ها،

متون پاپیروسی، الواح گلی و سنگ نوشته‌های پیش از اسلام.

- با توجه گفته «ادیب سلطانی» (۱۳۶۵) مبنی بر یافتن شیوه‌های فرهنگی یک دوره با بررسی نوع نشانه‌گذاری در نسخه‌های خطی آن دوره، تعیین نشانه‌های مشترک در یک دوره برای استفاده در تعیین سال‌یابی نسخه‌های خطی.

- نشانه‌گذاری در نسخه‌های پس از تیموری تا ورود نسخه‌های چاپ سنگی به ایران.

- با توجه به گفته بسیاری از ادیبان (کاخی، ۱۳۷۸)، (خیام، ۱۳۷۳)، (ادیب سلطانی، ۱۳۶۵)، (یا حقی و ناصح، ۱۳۷۷) مبنی بر ورود نشانه‌های نگارشی معاصر از اروپا به ایران، مقایسه و تطبیق نشانه‌های نگارشی در متون چاپی و معاصر با نشانه‌های تصویری در نسخه‌های خطی و ریشه‌یابی این نشانه‌ها در این نسخه‌ها.

منابع

- اخوینی بخاری، ربیع بن احمد. قرن ۴ (۱۳۷۱). *هدایه المتعلمین فی الطب*. (ج. متینی، تدوین) دانشگاه فردوسی مشهد: مشهد.
- ادیب سلطانی، میرشمس الدین (۱۳۶۵). *راهنمای آماده ساختن کتاب برای مؤلفان، مترجمان، ویراستاران، کتابداران، ناشران، چاپخانه‌ها و دوستاناران کتاب*. تهران: کتابخانه ملی.
- افشار، ایرج و محمد قزوینی (۱۳۴۷). *یادداشت‌های قزوینی*. ج ۵، انتشارات دانشگاه تهران: تهران.
- خیام، مسعود (۱۳۷۳). *خط آینده (آینده خط تمام اتوماتیک فارسی)*، نشر نگاه: تهران.
- دانش‌پژوه، محمد تقی و علینقی منزوی (۱۳۴۰). *فهرست نسخه‌های خطی دانشگاه تهران*، جلد ۱، انتشارات دانشگاه تهران: تهران.
- دمانیسی سیواسی، احمد بن احمد (۱۳۹۳). *مجموع الاقوال فی الحکم والامثال*. (ف. توکلی رستمی، تدوین)، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی: تهران.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۳۷). *لغت‌نامه*، جلد ۸، انتشارات دانشگاه تهران: تهران.
- صفری آق قلعه، علی (۱۳۹۰). *نسخه‌شناخت (پژوهش‌نامه نسخه‌شناسی نسخ خطی فارسی)*، مرکز پژوهشی میراث مکتوب: تهران.
- عسکری، ابوالهلال (۱۴۱۹). *الصناعتین، الکتابه والشعر، المکتبه العصریه: بیروت*.

- عمید، حسن (۱۳۸۹)، فرهنگ فارسی، اشجع و میکابیل: تهران.
- قلقشندی، احمد بن علی (۸۲۱ ق). صیغ الاعشی فی صناعه الانشاء، دارالکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون: بیروت.
- کاخی، مرتضی (۱۳۷۸). شیوه نگارش، امیرکبیر: تهران.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۶۹). نقد و تصحیح متون (مراحل نسخه‌شناسی و شیوه‌های تصحیح نسخه‌های خطی فارسی)، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی: مشهد.
- مرعشی، سید محمد حسین و مصطفی جواهری (۱۳۹۴). یادداشت‌ها و اسنادی در مورد نشانه‌گذاری در نسخه‌های به خط عربی. س. حکیم در دفتر چهارم اوراق عتیق (مجموعه مطالعات متن پژوهی، نسخه‌شناسی و فهرست‌نگاری) (ص ۷۷-۱۱۸)، انتشارات کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی: تهران.
- هروی، ابومنصور موفق بن علی (۱۳۸۸). الابنیه عن حقایق الادویه (روضه الانس و منفعه النفس)، تصحیح ابیح افشار و علی اشرف صادقی، مرکز پژوهشی میراث مکتوب: تهران.
- یاحقی، محمدجعفر و محمد مهدی ناصح (۱۳۷۷). راهنمای نگارش و ویرایش، انتشارات آستان قدس رضوی: مشهد.
- Abbot, Nabia (1957). *Studies in arabic papyri*. Chicago: The university of Chicago.
- Grohmann, a. (1924). *Allgerine Einfuhrung in die arabischen papyri*. CPR, III, I, 1
- Grohmann, Adolf (1952). *From the world of arabic papyri*. Le Caire, al-Maaref Press.